

Ніколі не забудзем

Гісторыя легендарнай кнігі

Яе пісалі амаль усёй Беларуссю. Дзеці вайны, тагачасныя школьнікі і студэнты, дасылалі свае ўспаміны, масцітыя пісьменнікі рэдагавалі дакументальныя сведчання, рэдактары ламалі галаву над тым, якім усё ж павінна быць гэта выданне. Так нараджалася кніга «Ніколі не забудзем», якую затым горача абмяркоўвалі ва ўсім СССР, перакладалі на замежныя мовы. Любімая кніга савецкіх дзяцей (так яе называлі) выдавалася дзясяткі разоў агульным тыражом больш як мільён экзэмпляраў. А потым пра яе быццам забыліся...

Што ж адбывалася з кнігай, якая надзвычай усхвалявала класікаў айчынай літаратуры Якуба Коласа і Янку Маўра?

Складальнік першага выдання «Ніколі не забудзем» Пятро Рунец (тады ён працаваў у газеце «Піянер Беларусі») згадваў у сваіх успамінах, як зімой 1946 года яго паклікала да сябе рэдактар Анастасія Сцяпанаўна Рокаш. І сказала яму, удзельніку Вялікай Айчыннай вайны, што ёсць прапанова сабраць расказы дзяцей пра барацьбу з фашысцкімі захопнікамі і выдаць асобнай кніжкай. Пятро Мікалаевіч, сам двойчы паранены, горача падтрымаў ідэю. Адзінае, што турбавала яго, – зрабіць гэта трэба як мага хутчэй, пакуль жывая памяць пра суровы час ваеннага ліхалецця.

Ініцыятыву «Піянера Беларусі» ўхвалілі ЦК камсамола Беларусі і ЦК ВЛКСМ. У Маскве нават выдаткавалі грошы на арганізацыйную работу – дадатковае фінансаванне прыйшлося вельмі дарэчы. Цяпер вядома, што спробы выпусціць такую кнігу рабіліся і ў іншых саюзных рэспубліках, але далей за газетныя і часопісныя публікацыі справа не пайшла. Успаміны дзяцей пра перажыты страх і боль, пра мужнасць і надзею на выратаванне знайшлі найбольшы водгук менавіта ў беларусаў...

Перш за ўсё Пятро Рунец звярнуўся да школьнікаў. Пайшоў у мінскую школу № 37, дзе (пра гэта ведалі ў

Стары будынак мінскай СШ № 37 на вуліцы Танкавай. 1946 год

Упершыню кніга «Ніколі не забудзем» выйшла ў 1948 годзе. Потым яна выдавалася дзясяткі разоў агульным тыражом больш як мільён экзэмпляраў

газеце) вучылася нямала дзяцей, што спазналі жахі вайны. «Твар аднаго з хлапчукоў уразіў мяне. Ён увесь быў у чырвона-сініх шрамах, – пісаў ва ўспамінах пісьменнік. – Алесь Булат – сын палка танкавай часці – ваяваў на тэрыторыі Украіны. У адным з баёў іх танк немцы падбілі, і ён загарэўся. З вялікай цяжкасцю танкістам, у тым ліку і Алесю, удалося выбрацца з палаючай машыны і застацца жывымі».

Сталічная школа № 37 за амаль 120 гадоў сваёй гісторыі паспела змяніць некалькі лакацый. Сёння яна знаходзіцца на Старавіленскім тракце, а ў 1946 годзе месцілася на вуліцы Танкавай, у будынку, дзе падчас

акупацыі былі нямецкія казармы, у якіх жылі гітлераўцы-наглядчыкі Мінскага гета. Старое збудаванне знеслі ў 1980-х, калі ўзводзілі знакаміты «чырвоны дом» на цяперашняй вуліцы Максіма Танка.

Непадалёк ад 37-й школы ў канцы 1940-х знаходзіўся дзіцячы дом. Яго выхаванцы, былыя юныя партызаны і сыны палкоў, складалі значную частку вучняў. Школа была мужчынскай – у СССР яшчэ не адмянілі раздзельнае навучанне хлопчыкаў і дзяўчынак.

На першую сустрэчу ў піянерскі пакой прыйшло калі дзясятка падлеткаў. Не па ўзросце сур’ёзныя былыя юныя франтавікі і партызаны выслухалі журналістаў,

На уроку геаграфіі. На заднім плане – настаўнік, які страціў руку на вайне. Фота канца 1940-х

Пятро Рунец стаў вядомым пісьменнікам, але рэдактарская праца над зборнікам дзіцячых успамінаў назаўжды засталася ў памяці. 1980-я

звязалася шчырая, змястоўная гутарка. Вучні 37-й школы выступілі са зваротам да аднагодкаў, каб дасылалі ў рэдакцыю «Піянера Беларусі» свае ўспаміны пра ваенныя падзеі. «Няхай усе савецкія дзеці і дарослыя ведаюць пра нашых герояў-піянераў, пра мужнасць і смеласць нашых юных партызанаў, пра падзеі, якія адбываліся на берагах Дняпра і Бярэзіны...» – гучаў іх заклік.

Ужо ў красавіку газета пачала друкаваць успаміны дзяцей вайны – дзеля гэтага ў кожным нумары адмыслова адвялі трэцюю паласу.

Так пачыналася праца над будучай кнігай. У ініцыятыўную групу ўвайшлі пісьменнікі, журналісты і нават студэнты БДУ. Пазней рэдактарам зборніка стаў Янка Маўр. Цікаваць да выдання праявілі Кандрат Крапіва і Якуб Колас. Якуб Колас напісаў для кнігі прадмову і сам прывёз тэкст у рэдакцыю, што, безумоўна, сведчыла пра вельмі трапяткое стаўленне класіка беларускай літаратуры да гэтай тэмы.

Янка Маўр звярнуўся да юных суаўтараў з прарочымі словамі: «За гады акупацыі вы бачылі і перажылі такое, аб чым людзі будуць успамінаць стагоддзямі. Вы бачылі самых лютых ворагаў чалавецтва і па меры сваіх сіл змагаліся з імі. Вы бачылі пакуты і смерць блізкіх людзей, некаторыя з вас пабывалі на катарзе ў Германіі. Гэта такія падзеі, аб якіх нельга забыць. Яны павінны абавязкова ўвайсці ў будучую кнігу».

Супрацоўнікі «Піянера Беларусі» былі шчыра здзіўлены інфармацыяй, якую атрымалі тады ў Беларускам штабе партызанскага руху. Высветлілася, што ў баявых дзеяннях у складзе атрадаў народнага супраціўлення ўдзельнічалі 25 тысяч (!) беларускіх дзяцей і падлеткаў. Часцяком яны рабілі тое, што з розных прычын не маглі

дарослыя: служылі сувязнымі ў самых небяспечных сітуацыях блакады, хадзілі ў разведку, мініравалі важныя аб'екты. Многія страцілі ў гады вайны бацькоў і сваякоў, аднавяскоўцаў, сяброў.

Стваральнікі кнігі звярталіся не толькі да ўчарашніх юных мсціўцаў, а і да ўсіх школьнікаў рэспублікі. Лістоўку-заклік «Пішы ў кнігу беларускіх рабят» адаслалі ў навучальныя ўстановы, дзіцячыя дамы і бібліятэкі. Пісьменнікі раілі юным аўтарам, як варта пісаць, – ад душы, ад сэрца...

Дасланыя ўспаміны нярэдка былі сапраўднымі творамі шакавальнай мемуарыстыкі: авіяналёты на мірныя вёскі, неверагодныя зверствы падчас допытаў у паліцэйскіх участках, забор крыві ў юных вязняў канцлагераў. Часам дарослыя людзі, чытаючы іх, не маглі стрымаць слёз...

«Піянер Беларусі» з усіх куткоў нашай краіны атрымаў каля чатырохсот дзіцячых расказаў. У кнігу ўвайшлі 42. Да нас дайшлі каля 70 – і тыя, што змясцілі ў розныя выданні кнігі, і тыя, што друкаваліся на старонках «Піянера Беларусі», «Чырвонай змены», часопісаў «Полымя» і «Бярозка». Астатні дакументальны архіў... знік. Яго безвынікова шукаюць дагэтуль. Кажуць, у свой час яго лёсам цікавіліся сваякі Якуба Коласа, але і ў іх не атрымалася выйсці на след зніклых лістоў...

«За гады акупацыі вы бачылі і перажылі такое, аб чым людзі будуць успамінаць стагоддзямі».

Збіралі матэрыял для калектыўнай кнігі ці не два гады – з 1946 па 1948-ы. Доўга ламалі галаву над назвай. Справа аказалася не такой лёгкай, як здавалася. Урэшце Янка Маўр і Пятро Рунец, згадаўшы вядомы партызанскі лозунг «Ніколі не забудзем, нікому не даруем!», вырашылі першую яго частку выкарыстаць як назву кнігі.

У прадмове да першага выдання (іх, прадмоў, будзе яшчэ шмат, можна цэлы зборнік скласці) Якуб Колас пісаў: «Кніга паказвае велічнасць душы і патрыятызм усяго народа ў цэлым і ў прыватнасці яго гераічных дзяцей, смелых, вынаходлівых, бясстрашных, цвёрдых воляю, якія можна пераносілі нечуванья пакуты, моцных сваёю вераю ў перамогу над ворагам... «Ніколі не забудзем» уяўляе сабою грозны абвінаваўчы акт супраць тых міжнародных вар'ятаў-разбойнікаў, якія мараць аб сваім панаванні над народамі, аб устанавленні сваёй улады над светам, і ў той жа час яна красамоўна гаворыць за тое, які лёс чакае такіх сусветных бандытаў».

Гатовы рукапіс даслалі ў ЦК ЛКСМБ, у органы асветы і іншыя ўстановы. Тагачасны міністр адукацыі Платон

Саевіч захоплена вымаўляў: «Вы дапамаглі стварыць патрэбную кнігу... Выключна моцную і праўдзівую... Нічога падобнага я дагэтуль не чытаў».

Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі пастаралася надрукаваць «Ніколі не забудзем» да пачатку новага навучальнага года, у жніўні 1948-га. Янка Маўр прапанаваў даслаць экзэмпляр кнігі кожнаму аўтару ўспамінаў, якія ўвайшлі ў зборнік.

«Вы дапамаглі стварыць патрэбную кнігу... Выключна моцную і праўдзівую... Нічога падобнага я дагэтуль не чытаў».

Слава да кнігі прыйшла імкліва, да яе вельмі станюча паставілася крытыка. Паўсюль у дзіцячых калектывах абмяркоўвалі прачытанае, дзяліліся пачуццямі і разважаньнямі. Пятрусь Броўка на чарговым з'ездзе пісьменнікаў заявіў, што «Ніколі не забудзем» можна лічыць настольнай кнігай беларускіх чытачоў і нават класікай нашай літаратуры.

Напрыканцы 1948 года на выданне звярнуў увагу рускі пісьменнік-перакладчык Павел Кабзарэўскі. Літаральна праз год «Ніколі не забудзем» выйшла ў Ленінградзе на рускай мове – і кніга хутка набыла ўсесаюзную вядомасць.

У першым выданні пад кожным успамінам значыліся не толькі імя і ўзрост аўтара, але і яго хатні адрас. На гэтыя адрасы пісалі лісты з усіх рэспублік СССР. Іх было так шмат, што даводзілася перавозіць у вялікіх мяхах і чамаданах. Савецкіх школьнікаў дзівілі выпрабаванні, што выпалі на долю беларускіх дзяцей. Аўтары ўспамінаў сталі для іх сапраўднымі героямі, узорами стойкасці і любові да роднага краю, прыкладамі для пераймання.

Урыўкі з некаторых лістоў увайшлі ў другое выданне, якое ўбачыла свет у Мінску ў 1951 годзе. «Мы разуме-ем, як страшна было вам, маленькім дзяўчынкам, блукаць па лесе адным. Але мы ганарымся і захапляемся табою і тваімі сяброўкамі: вы смела і мужна адказвалі гэтым праклятым зварам, стойка пераносілі ўсе жахі вайны, – звярталіся да аўтара «Васьмі сутак» Іны Краснапёркі аднагодкі з Маскоўскай вобласці. «Гэтую кнігу мы чыталі на зборах звенняў і атрадаў, калектывуна абмяркоўвалі яе... Многія нашы рабяты хочуць быць падобнымі на цябе і тваіх таварышаў па барацьбе, – напісала ў лісце да Зоі Васілеўскай («У няволі» і «Каля возера») дзяўчына з Магадана.

Дзякуючы перапіскам, якія ўзніклі пасля выхаду кнігі, аб'ядноўваліся сем'і, разлучаныя вайной, знаходзіліся

сваякі, якіх лічылі загінулымі, адшукваліся сябры-партызаны. Зборнік успамінаў дзяцей вайны стаў вельмі запатрабаваны – яго пераклалі на мовы народаў СССР, на замежныя: венгерскую і японскую.

Але як склаліся лёсы маладых беларусаў, успаміны якіх увайшлі ў кнігу?

Алік Казлоў («Як я стаў гвардзейцам»), які нарадзіўся ў 1932 годзе, пасля смерці бацькоў ваяваў у партызанскім атрадзе, потым стаў сынам палка, з якім вызваляў Прыбалтыку і Польшчу. Затым – дзіцячы дом, вучоба ў 37-й школе і чыгуначным вучылішчы. У 1951 годзе Аліка зноў прызвалі, на гэты раз на флот, на чатыры гады – «узрост падышоў». Усё жыццё Казлоў працаваў на чыгунцы, а на пенсіі пасяліўся ў вёсцы Тулінаўцы ў Тамбоўскай вобласці.

Вася Васянкаў («У Усходняй Прусіі»), сірата і сын палка, аднакласнік Аліка, таксама быў накіраваны ў чыгуначнае вучылішча, але неўзабаве збег адтуль. Пра яго лёс больш нічога не вядома. Яго спрабавалі знайсці рознымі шляхамі, але безвынікова.

Мікалай Барысевіч («Невядомы герой»), самы «дарослы» аўтар успамінаў, якому ў момант выхаду кнігі было амаль 23 гады, пасля вайны стаў студэнтам БДУ, а потым і акадэмікам, 17 гадоў узначальваў Акадэмію навук БССР. Гэта пра яго Прэзідэнт казаў падчас сустрэчы з вучонымі 25 студзеня 2022 года: «Мне ўдалося ў той час (1990-я. – Аўт.) у Акадэмію навук знайсці чалавека, які... стаў членам маёй каманды і мяне падтрымаў на выбарах».

За савецкім часам кніга «Ніколі не забудзем» вытрымала каля 40 выданняў на розных мовах і ў розных краінах. Апошні раз у БССР яе надрукавалі ў 1989 годзе – на дрэннай

Акадэмік М.А. Барысевіч, прэзідэнт АН БССР у 1969–1987 гадах, быў аўтарам апаведу «Невядомы герой». 2010-я

У музеі СШ № 37 пра гісторыю стварэння кнігі раскаваюць вучні-экскурсоводы. Ангеліна Малежык – адна з іх

паперы. У той час па вялізнай краіне сямімільнымі крокамі ішла перабудова, а разам з ёю – паспешлівая, мітуслівая пераацэнка маральных каштоўнасцей і ідэалаў. Нейкім загадкавым чынам гэты «цень» лёг на дзяцей, якія ў гады вайны змагаліся з фашызмам.

Пасля ашаламляльнай славы на кнігу... забыліся. Паступова яе перасталі вывучаць у школах, проста чытаць. І увогуле выдаваць шматтысячнымі тыражамі, як было дагэтуль, у новых умовах здавалася недапушчальнай раскошай. Для асноўнай масы дзяцей 1990-х «Ніколі не забудзем» заставалася невядомай кнігай.

Пакуль не здарыўся цуд, іначым не скажаш.

Журналісцкая цікавасць прывяла нас у 37-ю сталічную школу. Тут ёсць музей, а ў ім – экспазіцыя пра легендарную кнігу. Нам расказалі досыць займальную гісторыю. У 2007 годзе дзве дапытлівыя дзесяцікласніцы Паліна Карпава і Аліса Сівадзедава выпадкова натрапілі на старое выданне «Ніколі не забудзем». Дзяўчаты вырашылі высветліць, ці не выпускнікі іх навучальнай установы былі сярод аўтараў зборніка. Спачатку з гэтай зацікаўленасці атрымалася даследчыцкая праца, якую адзначылі дыпломам на гарадской вучнёўскай канферэнцыі. А потым што, спытаеце? Потым пошукі працягнуліся. Вучні збіралі ўсё, што было магчыма, пра кнігу, аднаўлялі біяграфіі яе аўтараў – дзяцей вайны. Ездзілі па вёсках, пісалі лісты

родным і блізкім піянераў-герояў, працавалі ў бібліятэках і архівах.

– Зрабілі шмат. Найперш склалі спісы ўсіх падлеткаў: дзе яны знаходзіліся ў вайну і падчас стварэння кнігі. І зрабілі выснову – у асноўным расказы прыходзілі ў рэдакцыю з дзіцячых дамоў, – гаворыць Святлана Лямцава, настаўніца гісторыі і грамадазнаўства, куратар школьнага музея. – А вось перапіска са школьнікамі з Тулінаўкі, дзе ў апошнія гады жыў Аляксандр Казлоў, завязалася спантанна, калі расійскія следкаўцы даведаліся пра наш музей. Мы абменьваліся з імі лістамі, яны нам дасылалі фотаздымкі. Акрамя таго, шмат ездзілі па Беларусі – шукалі аўтараў. Але пошукі прыводзілі альбо да разбураных хат, дзе яны жылі, альбо на могількі, дзе пахаваны.

«...У асноўным расказы прыходзілі ў рэдакцыю з дзіцячых дамоў».

Потым адбылася падзея, якой у сталічнай школе заслужана ганарацца. Да 65-годдзя Перамогі вучні сумесна з выдавецтвам «Мастацкая літаратура» падрыхтавалі новае выданне «Ніколі не забудзем». Школьнікі склалі архіўную даведку пра папярэднія тыражы, разам з прафесіяналамі распрацавалі дызайн кнігі. Вынік су-

польнай працы ўражваў – выданне багата ілюстраванае, вялікага фармату, з супервкладкай. Адрозна зьявляецца увагу на фотакалажы: на адной старонцы – выявы сучасных дзяцей, а побач, на другой, – іх аднагодкаў з 1940-х. «Дзеці не павінны ваяваць. Цацачная зброя не павінна ператварацца ў сапраўдную», – цытуе радкі з кнігі Святлана Лямцава:

– Вучаніца Паліна Чэх вельмі хутка намалявала «дзіцячыя» ілюстрацыі да 42 апавяданняў. У выніку нашых сумесных з выдавецтвам намаганняў атрымалася не толькі перавыданне, але яшчэ і дадаткова кніга пра кнігу.

«Жудасна, але не страшна. Больш баішся за тое, што гэта можа паўтарыцца».

Той зборнік «Ніколі не забудзем» быў удастоены Гран-пры на рэспубліканскім конкурсе «Мастацтва кнігі – 2010» і дыплама I ступені ў намінацыі «Перамога» на VII Міжнародным конкурсе «Мастацтва кнігі» дзяржаў – удзельніц СНД.

Цяпер пра гісторыю яго стварэння нагадвае экспазіцыя ў школьным музеі. Тут праводзяць экскурсіі, занятыя па патрыятычным выхаванні, выступаюць ганаровыя госці, у тым ліку ветэраны.

– У нашай школе ёсць свая традыцыя: вучні ствараюць малюнкi да апавяданняў з «Ніколі не забудзем», выстаўляем іх на прадметных тыднях, да розных свят. У нас праходзяць чытацкія канферэнцыі. Словам, у нашай школе дзеці гэту кнігу ведаюць, – запэўнівае Святлана Веніямінаўна.

Настаўніца гісторыі лічыць: каб сучасным дзецям было цікава і павучальна, трэба выбіраць апавяданні з сюжэтнымі лініямі, тыя, што могуць захапіць. Напрыклад, гісторыі, змешчаныя ў кнізе, адлюстроўваюць дапамогу дзяцей партызанам і падпольшчыкам у барацьбе з нямецка-фашысцкімі захопнікамі («Пагібель „тыгра“», «Важнае заданне»); пакуты, перажытыя дзецьмі, іх сведчанні аб зверствах фашыстаў на акупаванай тэрыторыі («У Нямецчыне», «Нумар 79645»); удзел дзяцей у баявых дзеяннях у складзе Чырвонай арміі («Ва Усходняй Прусіі», «Як я стаў гвардзейцам»).

– У кнізе заўсёды можна знайсці дэталі, якія зацікавяць. Наша галоўная задача – закрануць дзіцячыя сэрцы, – гаворыць яна.

Пачынаючы з 4-га класа, некаторыя вучні самі «працуюць» экскурсаводамі. Дзесяцікласніца Ангеліна Малежык – адна з такіх энтузіястаў. Пытаемся, ці не страшна было ёй чытаць «Ніколі не забудзем».

– Жудасна, але не страшна. Больш баішся за тое, што гэта можа паўтарыцца, – разважае вучаніца. – Я прачытала ўсю кнігу. Яна даволі цяжкая: кожны апавед асаблівы і закранае самыя глыбіні душы. У кожным з іх боль, які перажылі дзеці, і гэтыя расказы нельга чытаць без слёз. Магчыма таму, што ў тагачасных хлопчыкаў і дзяўчынак не было такога светлага дзяцінства, як у нас. Многія з тых, хто нарадзіўся незадоўга да вайны, каму было пяць-шэсць гадоў, не ведалі нават татавай ласкі, таму што ўсе мужчыны пайшлі на фронт... Я ўпэўнена, што дзецям трэба расказаць пра тыя падзеі.

Ангеліна лічыць, што сучасная моладзь асабліва. Праз празмерную захопленасць камп'ютарнымі гульнямі многія думваюць, што ў чалавека, як і ў віртуальнай прасторы, не адно жыццё, а некалькі. Але знаёмства з кнігай «Ніколі не забудзем» дапамагае вярнуцца з нябёсаў на зямлю, па-іншаму паглядзець на мінулае і на рэальнасць.

– У нас усё на чыстым энтузіязме, на асабістай зацікаўленасці, – далучаецца да размовы Аксана Андрэева, дырэктар мінскай СШ № 37. – Вось Святлана Лямцава пытаецца, каму перадаць музей, свае веды? У яе ж каласальны багаж, не ў кожнай школы сабраны такія матэрыялы. Але ў нас сёння ёсць вучні, тая ж Ангеліна Малежык, якія жадаюць пасля школы і ўніверсітэта вярнуцца да нас настаўнікамі. Спадзяюся, што будзе каму перадаваць і веды, і вопыт.

Р. S. Кніга «Ніколі не забудзем», што пабачыла свет у 2010 годзе, даўно стала бібліяграфічнай рэдкасцю.

З таго часу яе друкавалі двойчы – у 2016-м і летась. Апошняе выданне выйшла пры падтрымцы Міністэрства інфармацыі і Беларускага саюза жанчын. Тыраж – тысяча экзэмпляраў. Кнігі ўжо «звычайныя»: без супервкладак і багатага ілюстрацыйнага матэрыялу. Без карцінак, як кажуць у кнігарнях. Але і гэта добра. Шкада адно, што ў школьнай праграме «Ніколі не забудзем» па-ранейшаму няма. І сучасныя вучні ўспаміны дзяцей вайны, праўду пра вайну, амаль не чытаюць...

Аляксей ГАРБУНОЎ

Фота аўтара і з архіва музея СШ № 37 г. Мінска